

ALADIN HUSIĆ*
(Sarajevo)

O SPAHIJSKOJ ORGANIZACIJI U BOSANSKOM EJALETU U 17. STOLJEĆU

Abstrakt

Kroz prizmu različitih izvora institucionalnog karaktera, popise timarskih posjeda, vijesti pojedinaca koji su bili dio administrativnog sistema ili su mu bili bliski, kao i izvore narativnog porijekla, u radu se prati kretanje broja timara u Bosanskom ejaletu kroz 17. stoljeće, rast i promjene u timarskom sistemu do njegovog kraja. U okviru navedenog također se vrši analiza vrijednosti timarskih posjeda definirana zakonskim propisima, u čemu se znatno više uočava poremećaj u kategorizaciji, izazvan slabljenjem timarskog sistema i gubljenjem vrijednosti zeameta. U značajnom broju slučajeva zeameti zadržavaju samo nominalno svoj naziv, dok im vrijednost pada ispod zakonskog minimuma (20.000 akči). Na temelju navedenih vrijednosti i obaveza spahija vrši se procjena broja spahijske vojske, uključujući i pratnju. Nakon toga analizira se distribucija timarskih posjeda prema regionalnim i administrativnim područjima Bosanskog ejaleta, opterećenost pojedinih regija i participacija u finansiranju spahijskog korpusa te materijalni status spahija koji su crpili iz timarskog sistema. Kompariranjem različitih podataka zaključuje se da nije bilo ekstremnih promjena barem kada je u pitanju broj i ukupni kapacitet spahijske vojske u 17. stoljeću. Nasuprot brojnim zaključcima da je dolazilo do znatnog povećanja timara i samih spahija, vidljiva je tendencija pada i u onim krajevima koji su u cijelosti ostali u sastavu Bosanskog ejaleta nakon Karlovačkog mira (1699). Ta se tendencija prati kroz sandžake Bosna, Hercegovina, Klis i Zvornik, u kojima je broj timara početkom 18. stoljeća manji za 173 u odnosu na početak 17. stoljeća.

Ključne riječi: timarski sistem, timar, zeamet, Bosna, ejalet, spahije

* Dr. Aladin Husić, naučni savjetnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, email: aladin.husic@ois.unsa.ba; husica@yahoo.com; ORCID ID: 0000-0003-2000-1222

UVOD

Sedamnaesto stoljeće smatra se stoljećem krize spahijskog timarskog sistema u Osmanskom Carstvu općenito. Ona se osjećala i u Bosni uslijed stalne izloženosti zemljama suparnicama Osmanskog Carstva i sve prisutnije korupcije prilikom dodjele timara. Prema brojnim mišljenjima ključni udarac spahijskoj organizaciji u Bosni zadao je poraz pod Siskom 22. juna 1593. godine. Izvori i literatura operiraju neracionalnim brojkama stradale spahijske vojske, koja jest doživjela poraz, ali se iz različitih izvještaja stječe dojam da je tek neznatan broj spahijskih snaga preživio. To se smatra glavnim uzrokom poremećaja u timarskom sistemu u Ejaletu te uvođenja posebnog načina dodjele timarskih posjeda u Bosni – naslijeđem ili stvaranjem posebnog statusa, “odžakluk-timara”. Kako se ističe da su spahijska vojska i sistem u Bosni bitkom kod Siska u potpunosti uništeni, mi ćemo se u ovom radu pozabaviti upravo propitivanjem spahijskog timarskog sistema i kapaciteta spahijske vojske u Bosanskom ejaletu. Pri tome se želimo fokusirati na neka ključna pitanja, od kojih na prvom mjestu dolazi pitanje valorizacije dosadašnjih rezultata historiografije, potencijalni broj spahija i kapacitet spahijskog korpusa. Rezultate dosadašnje historiografije komparirat ćemo s rezultatima do kojih smo došli kroz nova istraživanja i propitivati s onim što susrećemo u različitim kontekstima u historiografskoj literaturi. U daljem razmatranju, kroz rad ćemo pratiti distribuciju spahijskih vojnih potencijala prema regijama (sandžacima) Bosanskog ejaleta u 17. stoljeću te definirati glavne regionalne centre spahijskih snaga. Nakon tih rezultata, pokušat ćemo ustanoviti finansijsko opterećenje pokrajine neophodno za izdržavanje lenške konjice, iz čega će proisteći stepen opterećenja pojedinih regija Ejaleta i participacije u finansiranju te vojne komponente, ali i socijalni status bosanskih spahija.

U bosanskohercegovačkoj historijskoj literaturi postoje različiti pogledi na pitanje spahijske organizacije tokom 17. stoljeća u Bosanskom ejaletu. U nekim se slučajevima navodi da je uz Hasan-pašu Predojevića, koji je predvodio bosanske trupe u pohodu na Sisak, ta vojna komponenta u potpunosti uništena. U literaturi se ističe da je kod Siska “sudjelovalo

10.000 vojnika”.¹ Na što god se mislilo u tom slučaju, taj se broj ne može odnositi samo na spahijske snage. Čak i ako bi se pod tim pojmom podrazumijevale i druge komponente, tj. aktivni sastav ostalih snaga Ejaleta, on se ne čini realnim. Toliki broj vojnika podrazumijevao je najmanje polovinu cjelokupne pokrajinske vojske. Vjerovatno su tome doprinijeli i strani izvještaji koji su plasirani u pojedine zapadne centre kako bi se uvećao uspjeh te podigao moral zapadnih snaga u borbi protiv Osmanskog Carstva.

Strani su izvještaji plasirali još dramatičnije brojke koje se odnose na vojsku Ejaleta. Ovisno o tome kako je pojedina zapadna štampa prenosila vijesti o stradanju, vidljivo je da su ti izvještaji namijenjeni za dnevno-političku upotrebu. Što su centri u koje su dolazile vijesti udaljeniji, to su brojke stradale bosanske vojske bile veće. U Lionu je izviješteno da je u boju poginulo “više od 20.000 Turaka”. Beč je bio još rigorozniji u procjeni i štampa je izvijestila da je “Hasan-pašina vojska brojala 38.200 ljudi”. Na sličnom su tragu bile i vijesti u Kelnu, koje govore o “10.000 konjanika” i “20.000 pješaka”. Praške vijesti kao da su u nekim segmentima umjerenije te navode “1600 konjanika i nekoliko hiljada pješaka”, ali se u rekapitulaciji vijesti referiraju na gubitak od “18.000 ljudi” u taboru “Turaka”. Prema vijestima koje su dopirale do Londona radilo se o 14.200 vojnika koje su predvodili Ramazan-beg (1000), Mustafa-paša Rustembegović, sandžakbeg Klisa (3000), Memi-beg (1500), Sefer-beg, sandžakbeg Zvornika (700), Ahmet-paša Hercegovine (3000), Kurd-beg, sin Ferhad-paše, (1500), Rustem-beg iz Petrinje (500), Ibrahim-beg iz Like (2000), kapetan Gradiške (1000). Ovom se broju dodaje još 20.000 “drugih spahija”, vjerovatno iz drugih pokrajina. To bi značilo da se kod Siska našlo preko 34.000 osmanskih vojnika, među kojima i znatan dio s područja Bosanskog ejaleta. Vijesti u Ptuj (Slovenija) objavile su pogibiju “12.000 Turaka, među kojima 7 begova”. Izvještaj iz “neposrednije blizine”, vojnog logora Otoke, upućuje na stradanje “4000 ljudi na konjima i pješice”. I ovaj izvještaj spominje sudjelovanje 14.200 vojnika, prema određenim područjima.² Pod utjecajem naprijed istaknutih izvještaja u bosanskohercegovačkoj se historiografiji navodi gubitak “7000 najboljih oficira i vojnika ejaleta i znatan broj spahija”, među kojima sandžakbezi Hasan-paša Predojević (*Bosanski sandžak*),

¹ *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, 1959, 684–685.

² *Sisak u obrani od Turaka 1544–1597*, Izbor građe 1543–1597 (ur. Josip Kolanović), Povijesni arhiv Sisak, Matica Hrvatska Sisak, Arhiv Hrvatske, Zagreb, 1993, 676, 678, 692.

Mehmed-beg (*Hercegovачki sandžak*), Mustafa-paša (*Kliški sandžak*), Sinan-beg (*Zvornički sandžak*).³ Neka domaća historijska literatura govori da je stradalo “8.000 islamskih boraca nakon što se ‘ćuprija prolomila””.⁴ Na sličan, istina nešto umjereniji i logičniji način te je događaje opisao Pečevija ukazujući na “gužvu ispred mosta” uslijed koje je vojska morala pokušati pobjeći preko rijeke, pri čemu se “mnogo begova i bezbroj vojnika” utopilo u rijeci.⁵ Sve naprijed navedene vijesti, bez obzira na njihovo porijeklo, nedvojbeno liče na neke nepouzdana narativne izvještaje. Što god da su bile stvarne vijesti, proistječe da je glavina bosanske spahijske komponente u potpunosti uništena, čak i više od toga. Stoga se postavlja pitanje s kakvim je potencijalom spahijske vojske Bosanski ejalet ušao u 17. stoljeće nakon stradanja tolikih razmjera? Da li je i u kojoj mjeri moguće revitalizirati spahijski korpus i u kojem vremenu? Ne sporeći da je znatan broj tih snaga “progutao” jedan neuspjeli pohod, ostaje pitanje kako se navedeni korpus uspio oporaviti za samo jednu deceniju? Čak i uvođenje odžakluk-timara⁶ nije bilo dostatno da nadoknadi gubitke takvih razmjera. Neki smatraju da je nakon toga uslijedio ogroman “priliv stranih spahija” u Bosnu, posebno zaima. Stoga se ističe da su u tri sandžaka Bosanskog ejaleta strancima čaušima i muteferikama dodijeljena čak 74 zeameta u Bosni (1.511.368) i to: u Bosanskom sandžaku 23 (405.856 akči), Klisu 15 (339.831 akča), Zvorniku 46 (765.672 akče).⁷ Sve naprijed navedeno nameće i mnoga druga pitanja koja se tiču bosanskih spahija i vojske koju je mogao činiti

³ Enes Pelidija, “Bosanski ejalet od 1593. do Svištovskog mira 1791. godine”, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* (2. izdanje), Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998, 135-136.

⁴ Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne 1*, El-Kalem, Sarajevo, 1999, 183.

⁵ Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija 2, 1576–1640*, prijevod, uvod i bilješke, Fehim Nametak, El-Kalem, Sarajevo, 2000, 109.

⁶ Nedim Filipović, “Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, V/1954-55, Sarajevo, 1955, 251–274; Avdo Sućeska, “O nasljeđivanju odžakluk timara u Bosni i Hercegovini”, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XV, Sarajevo, 1967, 503–516; Avdo Sućeska, “Evolucija u nasljeđivanju odžakluk-timara u Bosanskom pašaluku”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XIX/1970–71, Sarajevo, 1973, 31–43.

⁷ *Historija naroda Jugoslavije*, 584; *Koçi Bey Risâlesi: günümüz Türkçesi ile çeviri yazı, eski harfli metin*, hazırlayan Prof. Dr. Yılmaz Kurt, Dizi, Akçağ yayınları, Ankara, 1988, 23–27, 47–50.

spahijski korpus, o čemu nemamo niti približnu procjenu koja bi se mogla zasnivati na realnim arhivskim pretpostavkama.

Bosanskohercegovačka historiografija uglavnom je bila ograničena na pojedine regije, i to najčešće na 16. stoljeće, dok se za 17. stoljeće samo paušalno procjenjivalo. Tek je nekoliko rezultata koji su se odnosili na Bosanski sandžak. Ukazujući na kontinuirano povećanje spahija tokom 15. i 16. stoljeća, procijenjeno je da je početkom 17. stoljeća u Bosni “bilo oko 3000 spahija”.⁸ Šabanović se oslanjao na vijesti Ajni Alija⁹ koji, čini se, i nije baš tako precizan. S druge strane, podaci za Zvornički sandžak govore da je (1585) taj sandžak raspolagao sa 37 zaima i 150 spahija, koji su prema procjeni mogli dati jedan puk od 760 vojnika.¹⁰ To je približan broj vojnih snaga za područje Zvornika iz reda spahija tokom 16. stoljeća. U tome svakako treba računati na izvjesne promjene, povećanje broja timara, time i spahija. Međutim, navedeni podaci nedostatni su da bi se moglo prosuđivati o kapacitetu i potencijalu bosanske spahijske vojske tokom 17. stoljeća. Postoje i mišljenja koja ukazuju na to da je pod utjecajem “odžakluk-sistema”, fragmentacije i porodičnog nasljeđivanja broj spahija enormno rastao, odnosno da je bio dva puta veći od stvarnih vojnih potreba.¹¹ Tek u 18. stoljeću imamo nešto cjelovitije podatke koji nakon Karlovačkog mira obuhvataju četiri sandžaka (Bosna, Hercegovina, Klis, Zvornik) sa 198 zeameta i 1371 timarom nakon smotre (*yoklama*) 1711. godine na Prutu.¹² Kada tome pridodamo još 10% spahija koji ostanu braniti Bosnu, proistječe da bi to moglo biti 1725 timara i zeameta, i to sa rezervnim sastavom (19) zaima i (137) timarnika. Ovi podaci s početka 18. stoljeća su jedini cjelovitiji i sigurniji podaci objavljeni u bosanskohercegovačkoj historiografiji, a koji se tiču pregleda timarskih spahijskih snaga u Bosni. Navedeno

⁸ Hazim Šabanović, “Vojno uređenje Bosne od 1463. godine do kraja XVI. stoljeća”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god XI/1960, Sarajevo, 1961, 206.

⁹ Ayni Ali, *Kavanin-i Ali Osman, der hülasa-i mezamini defter-i divân*, izdao Mehmed Vefik-paša, Istanbul, 1280/1864, 37–38; *İslam Ansiklopedisi Timar Maddesi*, 12/I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, 290.

¹⁰ Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, 65–71.

¹¹ Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1983, 145.

¹² Vladislav Skarić, “Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLII (1930), sv. 2, Sarajevo, 1930, 8.

pitanje nastojat ćemo sagledati i iz jedne druge (polu)zvanične perspektive koja nam donosi tu vrstu vijesti.

Na početku treba istaći da ni poznati izvori osmanske provenijencije nisu jedinstveni u pogledu broja spahija u pojedinim razdobljima 17. stoljeća. Promjene jesu moguće, ali su vijesti ponekad neočekivane u odnosu na trendove o kojima se govori, umnožavanje i veliko povećanje broja spahija. Osvrćući se na to pitanje, Ajni Ali ističe da se na području Bosne krajem 16. stoljeća nalazilo 1389 timara (*kiliča*) koji su s pratnjom činili potencijal od 3000 vojnika.¹³ Ovaj je podatak uključivao osam sandžaka Bosanskog ejaleta, što znači da je u ovo uračunata i Požega. Ako su vijesti Ajni Alija pouzdane, svaki bi timarnik trebao imati tek nešto više od jednog pratioca (1,15). To dodatno baca sumnju na preciznost Ajni Alija, posebno u pogledu broja pratilaca, tako da nismo sigurni da su ti podaci posve pouzdani. Ali, pravdat ćemo to pogibijom jednog dijela bosanskih spahija (1593) koji nisu ušli u njegove procjene. S druge strane, s pravom treba očekivati nešto veći broj timara, posebno što su još u prvoj polovini 16. stoljeća na području samo tri sandžaka (Hercegovina, Bosna i Zvornik) dokumentirana 1324 timarska posjeda (23 zeameta i 1301 timar).¹⁴ Nekoliko decenija kasnije (1632) navodi se da se na području Bosanskog ejaleta nalazilo 150 zeameta i 1793 timara,¹⁵ dakle ukupno 1943. Budući da je riječ o službenim podacima, broj bi se spahijskih trupa, uključujući i pratnju, mogao kretati do maksimalnih 6000 (5829). Sudeći po informiranosti Ali Čauša, sredinom 17. stoljeća (1653) broj zaima i spahija u Bosni dostigao je broj od 1980 timarnika na što su dolazila približno 2,5 pratioca po jednom timaru ili zeametu.¹⁶ Uz spahije, Ali Čauš procjenjuje pratnju na 5020 džebelija. To bi značilo da su spahijske snage mogle brojati maksimalnih 7000 vojnika, zaima,

¹³ *İslâm Ansiklopedisi Timar Maddesi*, 12/I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, 290.

¹⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu Tahrir Defteri (TT.d.)* 734, *TT.d.* 174, *TT.d.* 157, *TT.d.* 164; Adem Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Srpska akademija nauka i umetnosti, Građa, Knjiga XXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 22, (ur. Milorad Ekmečić), Sarajevo, 1986.

¹⁵ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 9665.

¹⁶ Hamid Hadžibegić, "Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću", *GZM II*, Sarajevo, 1947, 178; Vera P. Mutafčieva and Strašimir A. Dimitrov, *Sur l'état du système des timars des XVIIe-XVIIIe ss.*, Sofia: Academie Bulgare des Sciences, Sofia, 1968, 13–14.

spahija i njihovih pratilaca u sandžacima Bosna, Hercegovina, Zvornik, Klis, Začazma, Krka, Pakrac. Budući da daje samo sumarne podatke, ne znamo koliko koja pokrajina (sandžak) Ejaleta ima spahija i pratilaca. Premda je malo konfuzan, Evlija Čelebija (1661), približno u isto vrijeme kada to čini i Ali Čauš, na jednom mjestu ističe da je bilo 59 zaima i 1792 timarnika (ukupno 1851), dok na drugom mjestu navodi 150 zeameta i 1792 timara (1942).¹⁷ Ovaj podatak u potpunosti odgovara onome što smo imali 1632. godine i on vjerovatno potječe iz službenih izvora.

Nećemo se šire osvrtni na druge Čelebijine nepreciznosti prema kojima je na području četiri sandžaka donio vijest o 144 zeameta i 3617 timara. Očigledno je pretjerao kada je u pitanju Bosanski ejalet. Kada se sumiraju njegovi podaci, za cjelokupni Ejalet dobijemo nestvarni broj zaima i timarnika, kao i njihovih pratilaca. Prema tome, na području Ejaleta sa sedam sandžaka (Bosna, Klis, Krka, Cernik, Požega, Orahovica, Hercegovina i Zvornik) dobijemo 255 zaima, 4322 timarnika (ukupno 4577), koje prati još preko 30.000 džebelija! Prema tim navodima proizlazi da je na svaki timarski posjed dolazilo u prosjeku šest pratilaca. To bi značilo da su timari iznimno visoki, jer je broj pratilaca ovisio o visini timara koji je spahija uživao. Sve su prilike da je Čelebija pomiješao “sandžak Bosna” sa “ejaletom Bosna”. Za “ejalet Bosna”, premda se očigledno radi o sandžaku, donosi podatke da je raspolagao kapacitetom od 59 zeameta i 1792 timara (1851), koji su dužni povesti oko 10.000 pratilaca.

Poznati historičar Ömer Lütfi Barkan smatra da nije moguće ustanoviti stvarni broj spahija uslijed stalnih ratova, pogibija i nemogućnosti da se podaci uravnoteže sa stanjem na terenu.¹⁸ Koliko god to bio objektivni problem i odnosio se na cijelo Carstvo, ipak je moguće u nekim približnim okvirima raspravljati i procjenjivati kapacitete spahijskog korpusa na nivou pokrajine, ako ništa drugo barem u jednom kraćem mirnodopskom vremenskom periodu.

Kako se rijetko u ovim procjenama oslanjalo na ono što jest stvarno stanje na području Ejaleta, to ćemo pokušati ustanoviti kapacitet prema službenim podacima Carstva sačinjenim na osnovu popisa spahija na terenu. To će nam pomoći da, u približnoj mjeri, provjerimo stepen (ne) pouzdanosti nekih narativa koji se tiču događaja s kraja 16. stoljeća, ali

¹⁷ Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1996, 104, 138, 158, 232.

¹⁸ *İslam Ansiklopedisi Timar Maddesi*, 12/I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, 290.

i da procijenimo stepen usklađenosti drugih izvora iz 17. stoljeća, poput hronika, putopisa ili drugih koji su na bilo koji način donosili vijesti o spahijskom korpusu u Bosni. Prema zvaničnom popisu s početka 17. stoljeća (1604), Bosanski ejalet raspolagao je sa 1709 zeametsko-timarskih posjeda, raspoređenih prema sandžacima:¹⁹

Bosna	66 zeameta	668 timara	= 734	43%
Hercegovina	20 zeameta	384 timara	= 404	24%
Klis	59 zeameta	180 timara	= 239	14%
Krka	4 zeameta	15 timara	= 19	1%
Zvornik	76 zeameta	203 timara	= 279	16%
Pakrac	6 zeameta	28 timara	= 34	2%
	231 zeamet	1478 timara	= 1709	

Ako promatramo kroz područja za koja smo još u prvoj polovini 16. stoljeća ustanovili broj timara (Hercegovina, Bosna i Zvornik), vidimo da je na tim područjima broj timarnika povećan za 93 uživaoca. S obzirom na prostor i protok vremena, ali i ukidanje velikog broja timarskih posada u Bosni tokom 16. stoljeća, to se povećanje ne doima veliko. Broj timara na godišnjem nivou bio je veći za dva, što je umjereno, a ne ekstremno povećanje.

Naprijed navedeni podaci o broju timara s početka 17. stoljeća ne odražavaju stvarni odnos broja zaima i timarnika jer je došlo do očiglednog usitnjavanja, posebno zeameta. Početkom 17. stoljeća manje od polovine posjeda upisanih kao “zeamet” ispod su granice iznosa zeameta (19.999 akči), tako da suštinski dobijamo svega 112 stvarnih zeameta koji ispunjavaju zakonski minimum da se zovu zeametima. To je očigledna posljedica erozije timarskog sistema koja se najočitije manifestirala na “krupnim timarskim posjedima”, tj. zeametima. Kada bismo te posjede promatrali kroz propisani zakonski okvir, onda bismo dobili potpuno drugačiju strukturu, odnosno omjer zeameta i timara u Bosni.

Bosna	22 zeameta	712 timara	= 734
Hercegovina	17 zeameta	387 timara	= 404
Klis	31 zeamet	208 timara	= 239
Krka	2 zeameta	17 timara	= 19
Zvornik	39 zeameta	240 timara	= 279
Pakrac	1 zeamet	33 timara	= 34
	112 zeameta	1597 timara	1709

¹⁹ BOA, *TT.d*, 728.

Osnovno pitanje koje se postavlja je s kolikim vojnim potencijalom je mogao raspolagati spahijski korpus početkom i tokom 17. stoljeća, barem u nekom razdoblju? Kako izvori ne bilježe koliko je svaki zaim ili timarnik obavezan imati pratilaca, to se mora promatrati fleksibilno, od mogućeg minimuma do maksimuma koji bi se mogao angažirati u slučaju potrebe. Budući da je prosjek timarskih posjeda na nivou Ejaleta iznosio 6000 akči, to je svaki timarnik trebao imati minimalno 2 do 3 pratioca. Time bismo dobili da spahijski korpus u Bosni može mobilizirati kroz timarski sistem najmanje 5127 timarnika i pratilaca ili, u nekoj boljoj varijanti, maksimalno 6836 zaima, timarnika i pratilaca. Budući da i sandžakbezi imaju obavezu odgovarajuće pratnje prema visini svojih hasova, to bi dalo novih 546 pratilaca (*cebellsu*). Najviše ih je iz Bosne (135), potom Klisa (123), Požege (123), Hercegovine (82), Zvornika (49) i Začazme (34).²⁰ Sve u svemu, s pratnjom sandžakbegova, Bosanski ejalet bi početkom 17. stoljeća, kroz timarski sistem, mogao mobilizirati između 5673 i 7382 vojnika.

Važno pitanje timarskog spahijskog sistema jest njegovo izdržavanje: koliko je bilo neophodno za izdržavanje spahija u Bosni, kakav im je materijalni položaj, visina njihovih timara? Slijedom onoga što nam se nudi kroz izvore, dolazimo do rezultata koji govori da je na zaimu dolazilo 4.218.129 akči, a na spahije 6.537.799 akči, ili ukupno 10.755.928 akči. Kada bismo to promatrali samo kroz zakonske okvire, zeameti bi iznosili 3.072.966 akči, dok bi ostatak pripadao klasičnim timarima (7.682.962).

Na temelju naprijed istaknutog rezultata neophodno je razmotriti opterećenje pojedinih regija Ejaleta za izdržavanje bosanskog spahijskog korpusa. Najveći je teret padao na tri sandžaka: Bosnu, zatim Hercegovinu, Zvornik, potom Klis, tj. zapadnu Bosnu, dok su Krka i Pakrac gotovo simbolično participirali u finansiranju bosanskih spahija. Ti su sandžaci nosili teret izdržavanja ove vojne komponente, dok su neka područja u tome participirala tek simbolično u odnosu na navedene dijelove Ejaleta. Kada sumiramo naprijed navedeno prema regijama (*sandžacima*) Ejaleta, dobijemo sljedeći redoslijed participacije izdržavanja spahijskih snaga u Bosni.

²⁰ H. Šabanović, "Vojno uređenje Bosne od 1463. godine do kraja XVI. stoljeća", 192.

	Iznos	Proc. učešća
Sandžak		
Bosna	3.746.748	35%
Hercegovina	2.457.059	23%
Klis	1.898.404	18%
Krka	144.033	1%
Zvornik	2.293.002	21%
Pakrac	221.138	2%

Materijalni status spahija nije bio ujednačen i u tom se pogledu pokazuju određene razlike i regionalne specifičnosti. Vjerojatno pod utjecajem fragmentacije i usitnjavanja timarskih posjeda u nekim regijama Ejaleta, timari su uslijed svoje brojnosti, brojnosti samih spahija, bili nešto niži. To se primjećuje posebno u onim oblastima u kojima je timarski sistem uspostavljen ranije, pa je bilo više vremena za njegovu fragmentaciju. Kada prema regionalnom principu promatramo materijalni status spahija, dobijemo sljedeći rezultat:

	Pros. iznos tim.
Sandžak	
Bosna	4319
Hercegovina	5106
Klis	4902
Krka	5880
Zvornik	5541
Pakrac	5635

Koliko god potjecali iz različitih izvora, neki se podaci doimaju umjerenim ili ne previše pretjeranim, poput podataka Ajni Alija ili Ali Čauša. Ajni Ali se čini manje vjerodostojnim jer spominje (1)389 “kiliča”, koliko nalazimo na području tri sandžaka (1324), doduše nekoliko decenija ranije (1533). Ali Čauš je prilično precizan u broju timara i spahija te se njegova procjena o pet do sedam hiljada s pratnjom doima realnim i umjerenim brojem sveukupnih snaga spahijskog korpusa. Evlija Čelebija je očigledno pretjerao i ko zna šta je sve ubrajao u spahijske snage kada je donosio podatke o spahijama prema pojedinim područjima, posebno o broju pratilaca koji je iznosio oko 30.000.

Kada pogledamo podatke s početka 17. i početkom 18. stoljeća, vidimo da se, iako sa velikom vremenskom distancom, nisu događale neke krupne promjene u pogledu (re)organizacije timarskog spahijskog sistema u Bosni, bez obzira na teritorijalne gubitke Osmanskog Carstva koji su bili na štetu Bosanskog ejaleta. Usporedbe radi, navest ćemo ona područja koja je moguće komparirati, posebno imajući na umu da su izgubljena ona područja na kojima timarski sistem i nije bio snažnije

razvijen. Kompariranjem timarskih posjeda u razmaku od gotovo jednog stoljeća dobijemo sljedeći rezultat:

	1604. god.	1711. god.	razlika
Bosna	734	669	-65
Hercegovina	404	377	-27
Klis	239	221	-18
Zvornik	279	216	-63
Dio koji ostaje (10%)	?	156	
Divanski ljudi:		86	
	1656	1725	-173

Naravno da u naprijed navedenom treba računati da se dio spahija povukao s izgubljenih teritorija u unutrašnjost Bosne. Međutim, kako se vidi, na istom prostoru 1604. nalazimo 1656 timarnika, a 1711. godine 1483 koji su se pojavili na smotri na rijeci Prut. Na kraju se može kazati da timarski sistem u Bosni nije doživio fragmentaciju, kako se to ponekad pretpostavljalo, kao i to da su u različitim, posebno nekim nedovoljno pouzdanim narativnim izvorima precjenjivane snage i brojnost bosanskih spahija. Očigledno da su u pohodima učestvovala i druge snage koje su pripisivane spahijama.

ZAKLJUČAK

Spahije u Bosni tokom 17. stoljeća nisu predstavljale tako efikasnu vojnu silu kakva su bile tokom 15. ili 16. stoljeća i pored toga što im se broj kontinuirano povećavao. Na to su utjecali brojni faktori, kao što je sve veće uvođenje vatrenog oružja, ali i druge okolnosti koje su pratile slabljenje osmanskog društvenog sistema. I pored toga, spahije su i dalje ostale vrlo važna vojna komponenta Ejaleta. Na prostoru Bosne tokom 17. stoljeća broj timarskih posjeda kretao se između 1700 i 1980. U mirnodopskim uslovima spahije bez pratnje predstavljale su 10% aktivnog vojnog potencijala, bez dodatno mobiliziranih pratilaca u slučaju ratnog stanja.

U pola stoljeća u Bosni je broj timarskih posjeda uvećan za 271 novi posjed, što je utjecaj primjene “odžakluka” i smanjenja timarskih posada, kao i posadnika u tvrđavama. Može se kazati da je i nakon teritorijalnih gubitaka Osmanskog Carstva na račun Bosanskog ejaleta lenska konjica zadržala svoju ulogu i da nije doživjela ekstremno velike gubitke (-255 timara i zeameta). U ovom broju treba tražiti i dio onih timara čiji su

uživaoci propali, a njihov dio došao u ruke drugih spahija ili na neki drugi način dobio novi status. Pokrajinska lenska konjica se vratila na stanje koje je imala početkom 17. stoljeća, ali na manjem teritoriju. Prema tome, tokom 17. stoljeća u spahijskom je korpusu s pratnjom bilo moguće mobilizirati između pet i sedam hiljada vojnika. U nekim sandžacima Bosanskog ejaleta timarski spahijski sistem nije bio značajnije razvijen (Krka i Pakrac), kao i u dijelu Klisa u Jadranskom zaleđu, jer je većina spahija Klisa svoje timare imala na području zapadne Bosne. Glavnina snaga nalazila se na prostoru Bosanskog sandžaka i, prema tome, teret finansiranja početkom 17. stoljeća padao je na taj sandžak. Kada pogledamo regionalni raspored tih snaga, dobijemo sljedeći rezultat: Bosna (43%), Hercegovina (24%), Zvornik (16%), Klis (14%), dok su sandžaci Krka i Pakrac simbolično participirali (3%) u spahijskom korpusu. Takav poredak opterećenja je ostao i nakon Karlovačkog mira u onim krajevima koji su ostali u sastavu Ejaleta. Različiti narativni izvori su precjenjivali brojnost spahijske vojske, u čemu je, očigledno pod pogrešnim dojmovima, prednjačio Evlija Čelebija.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- Tapu Tahrir Defterleri (*TT.d.*): 157, 164, 174, 728, 734.

Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 9665.

Enciklopedije

Barkan, Ömer Lütfi, "Timar", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, 286–333.

Knjige

Handžić, Adem, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Građa, knjiga XXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 22 (ur. Milorad Ekmečić), Sarajevo, 1986.

Alajbegović, Ibrahim Pečevija, *Historija 2, 1576–1640*, prijevod, uvod i bilješke Fehim Nametak, El-Kalem, Sarajevo, 2000.

Aličić, Ahmed S., *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1983.

- Ayni Ali, *Kavanin-i Ali Osman, der hülasa-i mezamini defter-i divân*, izdao Mehmed Vefik-paša, Istanbul 1280/1864.
- Čelebi, Evlija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1996.
- Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit, *Povijest Bosne*, El-Kalem, Sarajevo, 1999.
- Handžić, Adem, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
- Historija naroda Jugoslavije II*, Školska knjiga, Zagreb, 1959.
- Koçi Bey Risâlesi: günümüz Türkçesi ile, çeviriyazi, eski harfli metin*, hazırlayan Prof. Dr. Yılmaz Kurt, Dizi, Akçağ yayınları, Ankara, 1988.
- Mutafchieva, Vera P. and Strašimir A. Dimitrov, *Sur l'état du système des timars des XVIIe-XVIIIe ss.*, Sofia: Academie Bulgare des Sciences, Sofia, 1968.
- Pelidija, Enes, "Bosanski ejalet od 1593. do Svištovskog mira 1791. godine", *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* (2. izdanje), Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998, 133-172.
- Sisak u obrani od Turaka, 1544–1597*, Izbor građe 1543–1597. (ur. Josip Kolanović), Povijesni arhiv Sisak, Matica Hrvatska Sisak, Arhiv Hrvatske, Zagreb, 1993.

Članci

- Filipović, Nedim, "Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, V/1954-55, Sarajevo, 1955, 251–274.
- Hadžibegić, Hamid, "Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću", *Glasnik Zemaljskog muzeja, II*, Sarajevo, 1947, 149–205.
- Skarić, Vladislav, "Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine", *Glasnik Zemaljskog muzeja, XLII* (1930), sv. 2, Državna štamparija, Sarajevo, 1930, 1–99.
- Sučeska, Avdo, "Evolucija u nasljeđivanju odžakluk-timara u Bosanskom pašaluku", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XIX/1970–71, Sarajevo, 1973, 31–43.
- Sučeska, Avdo, "O nasljeđivanju odžakluk timara u Bosni i Hercegovini", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XV, Sarajevo, 1967, 503–516.
- Šabanović, Hazim, "Vojno uređenje Bosne od 1463. godine do kraja XVI. stoljeća", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god XI/1960, Sarajevo, 1961, 173–224.

ON SIPAHI ORGANIZATION IN THE EYALAT OF BOSNIA DURING THE 17TH CENTURY

Summary

Through the prism of various sources of institutional character, lists of timar estates, news of individuals who were part of the administrative system or were close to it, and sources of narrative origin, the paper traces the movement of the number of timariots throughout the 17th century, growth and changes in the Timar system until its end. Within the framework of the above, an analysis of the value of timar estates defined by legal regulations is also carried out, in which the disruption in categorization, caused by the weakening of the timar system and the loss of the value of the zeamet, is much more noticeable. In a significant number of cases, zeamets retain their name only nominally, while their value falls below the legal minimum (20,000 akchas). Based on the stated values and obligations of the Sipahi, an estimate of the number of the Sipahi army is made, including the escort. After that, the distribution of timar estates according to regional and administrative areas of the Bosnian Eyalet, the burden of certain regions and participation in the financing of the Sipahi corps, and the material status of the Sipahi that drew from the timar system are analyzed. By comparing different data, it is concluded that there were no extreme changes, at least when it comes to the number and overall capacity of the Sipahi army in the 17th century. Contrary to the numerous conclusions that there was a significant increase in the timariots and the Sipahi themselves, there is a visible tendency of decline in those regions that remained entirely part of the Bosnian Eyalet after the Peace of Karlovac (1699). This tendency is followed through the Sanjaks of Bosnia, Herzegovina, Klis and Zvornik, where the number of timariots at the beginning of the 18th century was 173 less than at the beginning of the 17th century.

Key words: Timar system, timar, zeamet, Bosnia, Eyalet, sipahis